

ЕВОЛЮЦІЯ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ КОЧІВНИКІВ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Переглядається еволюційна трансформація меча в палаш у середовищі ранньосередньовічних номадів.

Ключові слова: кочовики раннього середньовіччя, меч, палаш, Р-подібні лопаті, системи підвищення холодної зброї, еволюція, хронологія.

У цій праці розглядаються еволюційні зміни в конструкції холодної зброї часу, перед та на початку хазарської експансії до Східної Європи, що призвели до появи якісно нових її різновидів. Також зазначимо, що запропоноване дослідження є продовженням нашої попередньої роботи (Голубєв, Голубєва 2012), але змістовно являє собою її першу частину.

У ході виконання дослідження ми не можемо ухилитися від розгляду механізму переходу кочовиків від класичного меча (з двома лезами) до палаша (меча з одним лезом). За цих умов виникла необхідність уточнити низку положень запропонованої у середині ХХ ст. М.Я. Мерпертом еволюційної схеми розвитку клинкової зброї за лінією меч—палаш—шабля. Нині загальна теорія появи палаша шляхом полегшення ваги меча з двома лезами — за рахунок звуження клинка й усунення другого леза (Мерперт 1955, с. 152—154, 160) потребує суттєвого корегування. Остання обставина примушує нас узяти за початкову точку еволюції ранньосередньовічної довгоклинкової холодної зброї сарматський час. Також ми вимушені звернутися до озброєння не тільки кочовиків, але й практично усіх осілих євразійських народів. Задля кращого розуміння еволюційних процесів у холодній зброї будуть розглянуті зміни в самих клинках з їх ефесами та системи підвищення (портупейні системи). Врахування всіх аспектів перетворень допоможе розглянути ранньосередньовічну зброю як єдиний комплект клинка та піхов, що дозволить побудувати її хронологію.

Широкі хронологічні та територіальні рамки роботи визначили високі вимоги в підході до вибору джерельної бази. Це обумовлено бідністю образотворчих джерел, а також важкою доступністю та поганим станом збереженості речових пам'яток.

Серед образотворчих джерел завдяки своїй інформативності важливе місце в нашому до-

слідженні посідають такі: Орлатські пластини (Пугаченкова 1987, с. 57—58); блюда зі сценою двобою, Пур-і-Вахмана (Амброз 1986, рис. 1, 12, 14); розписи Афрасіабу (Альбаум 1975, таб. VI, XXIII, XXVII, XXIX; Аржанцева 1987, рис. 1—6) та Пенджикента (Дьяконов 1954, с. 119, таб. XXXVI—XXXIX; Распопова 1965, рис. 5, 2—4; 6; Беленицкий, Маршак 1976, рис. 14; 18; Амброз 1986, рис. 2, 8—11); Кизил, грот 69, оазис Куча, печера художників (Амброз 1986, рис. 2, 12, 13; Засецкая 1994, рис. 29, 3); грот Так-і-Бустан (Masia 2000, Pl. 16); Фундукистан (Trousdale 1975, fig. 64); Ан'ян, могила Сун Чан Шена (Амброз 1986, рис. 1, 11). Коло речових джерел, відомих нам тільки з публікацій, охоплює практично всі зразки довгої клинкової зброї сарматського часу. Вони в подробицях описані в монографіях А.М. Хазанова (Хазанов 1971) та О.В. Симоненка (Симоненко 2010). Важливим для побудови еволюційної смуги виявився звід мечів і кинджалів догунського та гунського часу С.Г. Боталова (Боталов 2007), доповнений новими цікавими знахідками з Осетії та Курської області РФ (Габуєв 2012; Радюш 2012), які стало можливим порівняти з перехідним екземпляром палаша з поховання поблизу с. Тугозвоново (Уманський 1978). Аналізувалася також зброя з вертикальною (Вона 2002, fig. 5) та горизонтальною системами підвіски гунського часу (Амброз 1986, рис. 2, 1—4; 3, 1—11). Шляхи та джерела розповсюдження інновацій стало можливим простежити на прикладі зводу знахідок зброї, створеного К. Масіа для дослідження еволюції клинкової зброї Сасанідського Ірану (Masia 2000). В розумінні шляхів інновацій важливі знахідки зброї з В- та Р-подібними лопатями для підвіски мечів: з Китаю — могила генерала Лі-Ксіана й імператора Ву-Ді (Koch 1998, Taf. 73), поховання цебельдинської культури — уроч. Пишта (рис. 1, 6; 14, 10) (Воронів, Бгажба 1979, рис. 1, 1); кинджалів: з Казахстану — біля озера Борове (Засецкая 1994,

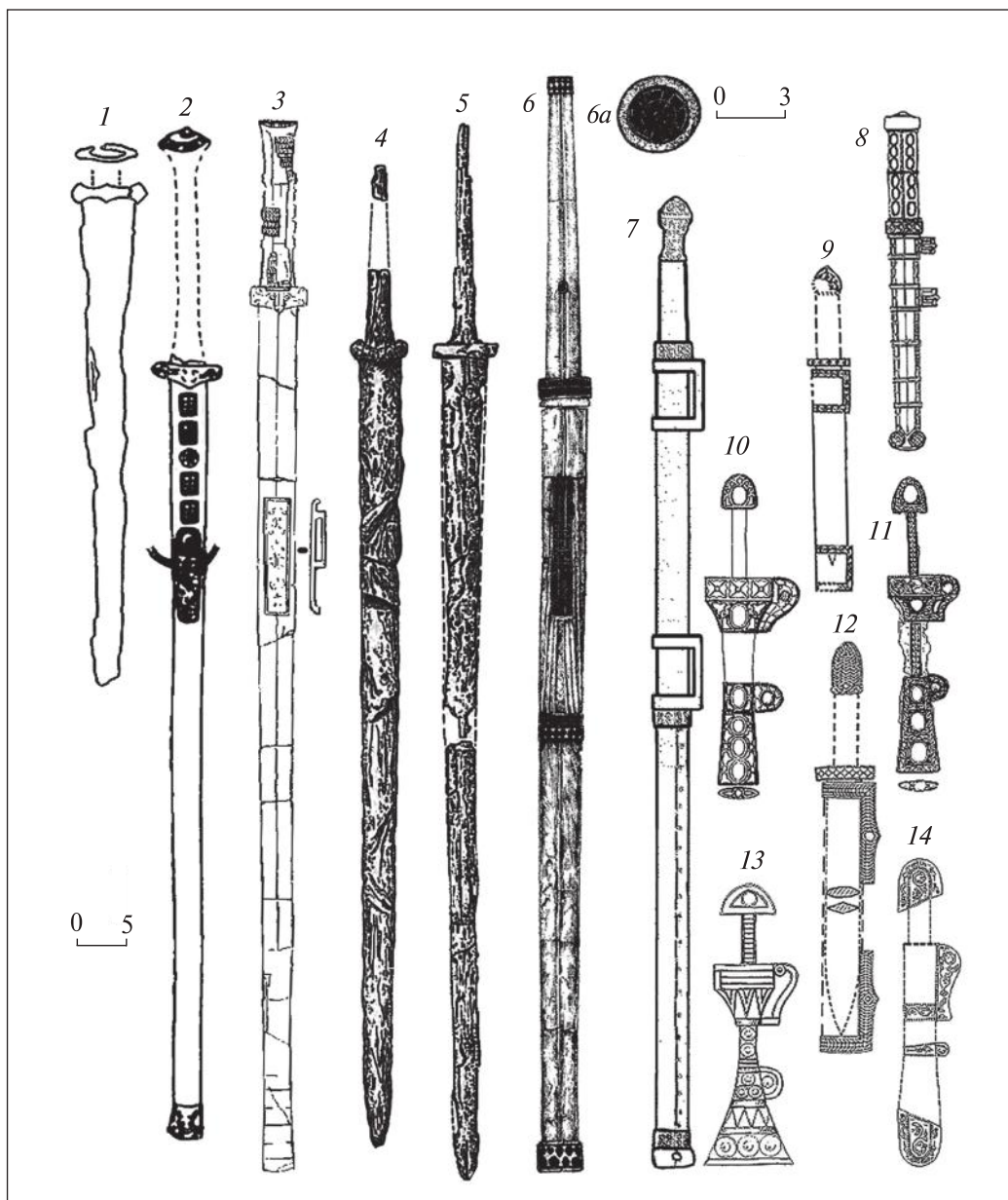

Рис. 1. Мечі та кинджали сарматського, гуннського і ранньосередньовічного часу: 1 — ст. Усть-Лабинська, курган 45; 2 — Рошава Драгана; 3 — корейські гробниці; 4 — Весняне; 5 — Терновка; 6—6а — с. Брут; 7—8 — с. Тугозвонново; 9 — Новогригоріївка; 10 — Борове; 11 — Куегім-Но; 12 — могила Хільдеріка; 13 — грот 69 Кизил; 14 — К'юзі (1, 3 — за: Хазанов 1971; 2, 4, 5 — за: Симоненко 2010; 6, 6а — за: Габуев 2005; 2012; 7, 8 — за: Уманский 1978; 9, 12 — за: Амброз 1986; 10, 11, 13 — за: Засецкая 1994)

рис. 29, 1), Росії — Іловатка, курган 3 поховання 2 (Смирнов 1959, рис. 7, 4, 5), з Італії — Кастель Тросино (Vallet 1995, fig. 6), К'юзі (Nickel 1973, fig. 9), з Південної Кореї — «княжа» могила 14 некрополя Куегім-Но (Засецкая 1994, рис. 29, 2). А також клинків з кільцевою верхівкою з Кореї (Świętosławski 2001, rys. 2, А, С), Японії (Баженов 2001, с. 14, 16, 20), Угорщини — з Бочі, Кубабоня, Кунаготи, Кешкемета (Гавритухин 2001, рис. 52, 1, 5; Комар 2006, рис. 38, 1, 2, 4) та Східної Європи — з Ма-

лої Перещепиної (Комар 2006, рис. 38, 3) та без таких з Центральної: Мадараш, Колькед-Фетекапу А, поховання 107, Кишзомбор «О», поховання 2, Севгар-Шаполдал, Керн'є, поховання 99 (Гавритухин 2001, рис. 34, 1; 51, 1, 3—5, 7; Комар 2006, рис. 44, 5). Та східноєвропейських клинків з Уч-Тепе (Иессен 1965), Виноградного (Орлов, Рассемакин 1996), Чапаєвського (Атавін 1996, таб. 5), Сивашівки (Комар, Кубышев, Орлов 2006, рис. 18), Мало-го Перещепиноного (Залеская и др. 1997, кат. 40,

42, 55; Комар 2006, рис. 20, 1), Глодос (Сміленко 1965, рис. 20, таб. VI), поховання 248 Дюрсо (Дмитриев 2003, таб. 86) та перших шабель з Вознесенки (Грінченко 1950, таб. II), угорської з Іванчі (Гавритухин 2001, рис. 53, 3); на прикладі яких стало можливим прослідкувати зміну збройних традицій кочовиків. Важливою категорією джерел, що частково увійшли у вищеперераховані, є матеріали з офіційних сайтів музеїв світу, зображення зброї з яких нами було використано в цій праці.

Масове застосування довгих клинків номадами належить до сарматського часу. Зброя такого типу для свого часу більше всього відповідала вимогам кавалерії. Уперше цей факт засвідчується у сцені бою, зображеному на кістяній пластині I—II ст. з Орлатського могильника (рис. 6, 1; Пугаченкова 1987, с. 57—58). Подібні мечі (рис. 1, 2, 3) достатньо швидко розповсюдилися зі сходу на захід. За умови значної довжини мечів, мала вага подібної зброї досягалася за рахунок вузької штаби та набірного руків'я. Надходження до сарматів оригінальних китайських клинків (рис. 1, 2; Симоненко 2010, рис. 44, 2) постійно підтримувало еволюційний розвиток зброї у цьому напрямі, що і призвело до розповсюдження у сарматів довгих мечів з руків'ям-стрижнем як з хрестовиною (рис. 1, 4, 5; там само, рис. 27), так і без неї. З просуненням сарматів на захід використання ними мечів з вузьким лезом, на думку О.В. Симоненка, суттєво скорочується до фінального етапу пізньосарматської культури, але не зникає (там само, с. 55, 57). При цьому фіксується значне коливання ширини клинків одного й того ж типу зброї (Хазанов 1971, таб. XIII, 1). У цих мечів простежено значну віддаленість верхівок руків'я від хрестовин, що в свою чергу говорить про значну довжину самих руків'їв «катушкоподібної» форми. Як наслідок — використовувалися специфічні прийоми фехтування та балансування з центром ваги такої зброї. Традиція використання такої зброї, простежена О.В. Симоненком, фіксується на знахідках мечів від Казахстану до Угорщини та нині впевнено асоціюється з китайсько-середньоазійським впливом на сарматів (Симоненко 2010, с. 48, 49). З початком доби Великого переселення народів традиція використання довгих, з вузьким клинком, мечів продовжується у східній частині Євразійського степу та теж пов'язується з китайським впливом. На думку С.Г. Боталова, простежується мінімізація використання легкої зброї з вузьким клинком зі сходу на захід як у сармат-

ський час, так і в гунську добу (Боталов 2007, с. 122, 123). З урахуванням знахідок з Калініна, Керчі, Цибіліума, Тураєво, Муслімово (Вона 2002, р. 199, fig. 5) та Волніковки (Радюш 2012) у гунський час мечі з вузьким клинком «китайської, чи як ще її називають — перської традиції» продовжують використовувати в Східній Європі. Однак внаслідок просунення кочовиків на Захід для більшості гунських комплексів Європи характерними є мечі з напускною хрестовиною та без неї, але з широким клинком. Як справедливо зазначила І. Бона, у застосуванні кочовиками такого різновиду мечів чітко простежується вплив римської, германської і фракійської традиції озброєння (Вона 2002, р. 180—230). Застосування гунами мечів з широким клинком західноєвропейських типів і клинкової зброї, виготовленої під їх впливом, на думку С.Г. Боталова, пояснюється комплексом взаємопов'язаних причин. По-перше, поява нової тактики бою як відповідь на зіткнення з новим ворогом; по-друге, зміна якості захисного обладунку; по-третє, припустима втрата доступу до технології виготовлення зброї одного виду та зближення з іншими технологічними прийомами (Боталов 2007, с. 122). Парадокс ситуації полягає у тому, що логічний розвиток у післягунський час у східноєвропейському степу отримує зброя з вузьким клинком і довгим руків'ям. Бойові характеристики такої зброї не притаманні мечам з широким клинком. Але ця нова зброя належить до зовсім іншого різновиду — до палашів. На цьому етапі нашого дослідження необхідно детальніше розглянути механізм і шляхи трансформації одного різновиду зброї в інший. Для цього ми звернемо більше уваги на аналіз перехідних, на нашу думку, екземплярів. На заході Євразійського степу до такої зброї належить меч з кургану 2 біля с. Брут (рис. 1, 6; Габуев 2005, с. 34, ілл. 55; 2012, рис. 1) гунського часу. Меч має вузький клиновидний клинок, два леза, руків'я вже втратило катушкоподібну форму, хрестовина являє собою єдине ціле з руків'ям і не виконує функцію захисту руки (хрестовиною вона є умовно, коректно говорити про її імітацію). Таким чином, ефес цього меча відрізняється від усіх мечів «китайської (перської) традиції» гунського часу, що свідчить про те, що цей екземпляр є найпізнішим виробом подібної серії. Руків'я за своєю формою та характеристикам максимально наближене до ефесів мечів і палашів з «геральдичного кола» пам'яток.

Далекосхідна клинкова зброя розвивалася в тому ж напрямі, але мала свої відмін-

Рис. 2. Мечі з одним лезом (палаші) з вертикальною та горизонтальною системами підвіски до португії: 1–5 — Корея (за: сайтом Swords of Korea); 6–7, 11 — Китай; 8–10 — Іран (6, 7, 10, 11 — за: сайтом The Metropolitan Museum of Art; 8, 9 — за: сайтом The British Museum); 12–14 — Україна (12, 13 — за: сайтом музею Ермітаж; 14 — за: Сміленко 1965), масштаб різний

ності. У Цзинському Китаї мечі з довгими вузькими клинками були на озброєнні офіцерів і воїнів елітних підрозділів. Кавалерія була озброєна довгими палашами з кільцевими верхівками руків'їв, з лад'єподібними хрестовинами або й зовсім без них. Палаші з кільцеподібними верхів'ями руків'їв і зрізаним під гострим кутом кінцем штаби були розповсюджені в II–III ст. серед озброєння сяньбійських племен Південної Маньчурії, звідки розповсюдилися в IV–VI ст. до Північного Китаю (Бобров, Худяков 2005, с. 80–199). Палаші та кинджали з кільцевою верхівкою руків'їв на Далекому Сході в V–VII ст.,

окрім Китаю (рис. 2, 6, 7), відомі в Кореї (Świątosławski 2001, rys. 2, A, C; рис. 2, 1–5) та Японії (Баженов 2001, с. 14, 16, 20). Поява подібних зразків у сусідніх з Китаєм регіонах проходила під сильним впливом збройної традиції цієї країни (там само, с. 9–37), але з середини VII ст. спостерігається вплив середньоазійської кочівницької збройної традиції на клинкову зброю Китаю.

У східноєвропейському степу в добу «геральдики» нова хвиля кочівників починає використовувати палаші (рис. 3, 1–3, 5). У переході на клинок з одним лезом, без сумніву, спостерігається запозичення ідеї зі Сходу (мається

на увазі широке тлумачення, ми не намагаємося у цій праці локалізувати точне місце виникнення палаша, а тільки розглядаємо причини, що призвели до переходу до клинків з одним лезом у кочовиків, які переселилися до Східної Європи). Палаші з геральдичного кола пам'яток зберігають клиноподібність вістря і конструкцію ефеса попереднього часу. Метричні та вагові дані мечів з вузьким клинком співвідносяться у своїх середніх показниках з тими самими параметрами палашів. За умови однакової довжини важкий меч міцніший на злам і більш жорсткий, у той час як меч з вузьким клинком легший, але менш міцний. Отримання енергії удару в першого підвищується завдяки вазі, у другого — завдяки швидкості. При цьому відсутність стремен у кавалериста створювало певну межу в досягненні сили удару клинковою зброєю. На нашу думку, вирішенням проблеми став перехід кочовиків до використання палаша, який являє собою компроміс між важким мечем з широким клинком і легким з вузьким клинком. Натомість, перетворення хоча і йшли за еволюційною лінією, запропонованою М.Я. Мерпертом — меч—палаш, але не за рахунок усунення другого леза шляхом полегшення зброї, а навпаки — шляхом нарощування обуху на місці другого леза меча з вузьким клинком і як наслідок збільшення ваги та міцності зброї.

Для датування окремих екземплярів зброї важливою складовою є спосіб її носіння (портупейна система), що відображається на конструкції піхів — невід'ємної приналежності клинка. Вони, як правило, виконані в єдиній стилістичній манері з елементами ефеса та являють собою комплект. З епохи раннього заліза відомо три способи підвіски меча. Два вертикальні — західний і східний, виділені О.В. Симоненком (Симоненко 2010, с. 67), та один комбінований (вертикально-горизонтальний) — скіфо-іранський. Західний спосіб використовували римляни та народи, що їх оточували — германці та кельти. Меч носився вертикально, плечова або ремінна портупея кріпилася за спеціальні петлі по обидві боки від піхів (Nickel 1973, fig. 5, right; Амброз 1986, с. 28; рис. 6, 4). Східний же спосіб підвіски передбачав закріплення спеціальної скоби на лицьовій площині піхів. Крізь неї просувався пасок портупеї, який у свою чергу з'єднувався з поясом (рис. 6, 5; Nickel 1973, fig. 5, left). Ця система в подробицях описана у працях А.М. Хазанова (Хазанов 1971, с. 26—27), У. Трусдейла (Trousdale 1975, р. 38—109)

та С.І. Безуглова (Безуглов 2000, с. 177—178). Скобу виготовляли з цінних порід каменю, заліза, бронзи, але найчастіше з дерева. У праці У. Трусдейла піддано аналізу увесь наявний матеріал нефритових скоб, починаючи з доби Східного Джоу Китаю (V ст. до н. е.). Підґрунтям для реконструкції цієї системи підвіски слугували зображення на різноманітних виробках, скульптурі та рельєфах на території від Китаю до Ірану, а також знахідки мечів із залишками піхів з нефритовими скобами в Кореї та Північному Причорномор'ї. Без помітних змін ця система проіснувала протягом багатьох століть. Повздовжня скоба піхів для підвищування клинка на ремінній портупеї є китайським винаходом. Розповсюдженню ця система завдячує східноазійським кочовикам, які занесли її до сарматів, а від останніх інновація потрапила до Римської імперії. На думку О.В. Симоненка, скоріш за все, ця система підвищування меча з Центральної Азії розповсюдилася у Парфію, Сасанідський Іран та Індію (Симоненко 2010, с. 65). Таким чином, змальований вище спосіб підвищування меча, простежений А.М. Хазановим на прикладі археологічного матеріалу, з перших століть нашої ери був широко розповсюджений у сарматів Східної Європи (Хазанов 1971, с. 14, 24—27). Виходячи із зображень з Афганістану (Trousdale 1975, fig. 64) та випадкових знахідок срібних блюд (Masia 2000, с. 209—217), вертикальна система використовувалися в Центральній Азії та Ірані до VIII ст. та співіснувала з горизонтальною системою підвищування клинкової зброї. На заході та півночі Європи вертикальне підвищування меча теж зберігалось довго (Амброз 1986, с. 32). У Кореї у першій половині VII ст. використовувалася своя оригінальна вертикальна система підвіски палашів з кільцевим верхів'ям руків'я за допомогою спеціальної пряжки, що замінювала скобу (рис. 2, 5). Скіфо-іранський спосіб характерний для коротких мечів або кинджалів. Піхви підвищувалися до паска за одну велику лопать. Окрім однієї точки підвищування, піхви іноді (як правило, у довгих акінаків) кріпилися до ноги за допомогою ремінця, закріпленого до бутеролі або до спеціальної малої лопаті (рис. 6, 7). Сарматами була прийнята китайська система підвищування меча. Скіфо-іранська система підвищування була перероблена ними у принципово нову — піхви кріпилися до стегна чотирма парними виступами на краях (рис. 6, 8; Хазанов 1971, с. 13, 14, 27; Симоненко 2010, рис. 40). У гунський час збройні традиції по-

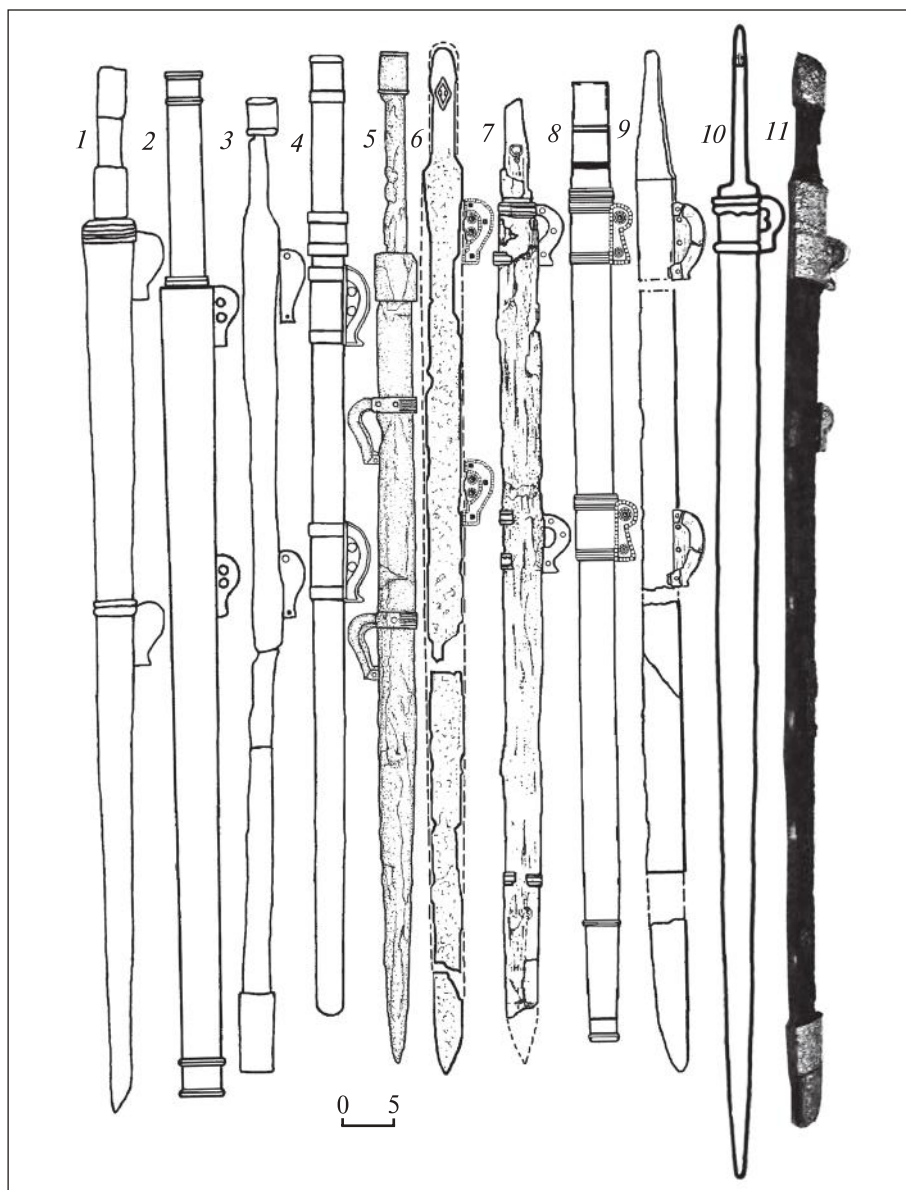

Рис. 3. Довгоклинкова зброя з Р-подібними лопатями для підвішування її до портупейі: 1 — Уч-Тепе; 2 — Виноградне, курган 5; 3 — Чапаєвський; 4 — Мадараш; 5 — Сивашівка; 6 — Колькед-Кетекапу «А», поховання 107; 7 — Севгар-Шаполдал; 8 — Кишзомбор «О»; 9 — Керн'є, поховання 99; 10 — уроч. Пишта; 11 — Morgione g. 102 (1 — за: Иессен 1965; 2 — за: Орлов, Рассмакин 1996; 3 — за: Атавин 1996; 4 — за: Комар 2006; 5 — за: Комар, Кубышев, Орлов 2006; 6—9 — за: Гавритухин 2001; 10 — за: Воронов, Бгажба 1979; 11 — за: wikipedia.org)

передньої доби простежуються у використанні для підвішування меча спеціальних намистин з петлею на зворотньому боці (рис. 1, ба; Габуев 2012, рис. 1, 4). С.І. Безуглов, дослідивши намистини, пронизки, пряжки та мушлі, виявлені в районі руків'їв довгих сарматських мечів, дійшов до висновку, що вони слугували своєрідними фіксаторами, створюючи перешкоду зсуванню меча на портупейному реміні (Безуглов 2000, с. 177—178). В озброєнні племен, що увійшли до орбіти гунського об'єднання, виникає якісно нова система підвішування комп-

лекту клинкової зброї (рис. 6, 9). На сході Євразійського степу перехідними екземплярами з новою системою підвіски є палаш (рис. 1, 7) і кинджал (рис. 1, 8) з поховання гунського часу біля с. Тугозвонovo (Уманский 1978, рис. 5; 9; 12). У цього палаша немає напускної хрестовини, штаба з одним лезом і зрізаним під кутом вістря, але руків'я зберігає катушкоподібну форму. Візитною картою цієї нової системи є дві П-подібні скоби, що розміщені на ребрі піхов. У Східній Європі в цей час відома лише одна знахідка кинджала з горизонтальною сис-

темою підвіски, що походить з поховання VIII Новогригоріївки на Дніпрі (Амброз 1981, с. 15) та реконструйована А.К. Амброзом (рис. 1, 9; Амброз 1986, рис. 2, 1—5). Найзахіднішою точкою розповсюдження цієї системи є знахідка з могили франського короля Хільдеріка, що був похований у 481 р. в Турне (Бельгія). Найбільш достеменною, з нашого погляду, є реконструкція А.К. Амброза, що враховує східні та гунські аналогії V ст. (рис. 1, 12; там само, рис. 3, 7).

Поява двоточечного (горизонтального) підвішування клинкової зброї хоча й належить до гунського часу, але ця система не отримала широкого розповсюдження у кочовому середовищі цього періоду.

Ще одним регіоном використання горизонтальної системи підвішування зброї була Середня Азія. Ця система використовувалася тільки для кинджалів, що мають на ребрі піхов характерну Р-подібну лопать (рис. 1, 10, 11, 13, 14). Територіальний розподіл знахідок і зображень подібних кинджалів досить широкий. Один екземпляр походить з багатого воїнського поховання біля озера Борового в Казахстані, він реконструйований І.П. Засецькою (рис. 1, 10; Засецкая 1994, рис. 29, 1). Дослідниця також реконструювала ще один кинджал, знайдений у «княжій» могилі 14 некрополя Куегім-Но в Південній Кореї (рис. 1, 11; там само, рис. 29, 2). Вважається, що ця зброя є імпортом з Центральної Азії або Ірану (Anazawa, Manome 1980). Зображення подібного кинджалу відоме за фрескою з гроту 69 Кизил у Східному Туркестані (рис. 1, 13; Засецкая 1994, рис. 29, 3). Італійські знахідки з Кастель Тросино (Vallet 1995, fig. 6) та К'юзі (Nickel 1973, fig. 9) вказують на крайню західну точку їх розповсюдження. Останній кинджал можна реконструювати таким чином (рис. 1, 14). Проміжне територіальне та типологічне положення займає кинджал з кургану 3 Іловатки (Смирнов 1959, рис. 7, 4, 5). Як цілком справедливо підмітив Х. Нікел (Nickel 1973, с. 135), така конструкція піхов (рис. 5, 6) найбільше нагадує систему підвіски скіфських акінаків і демонструє збереження в основних рисах скіфо-іранського способу носіння зброї (рис. 6, 7). З урахуванням усіх паралелей найранніші з описаних вище кинджалів можуть бути датовані VI ст., оскільки могила з Куегім-Но датується другою чвертю VI ст., а фрески з гроту Кизил другою половиною цього ж століття (Казанский 2002, с. 93—94). Таким чином, ми вважаємо, що з урахуванням широкого вектору знахідок, батьківщиною типу кинджалів змальованих вище, є Середня Азія. Її населення

могло зберігати спадковість окремих елементів матеріальної культури скіфо-античного часу. Держави цього регіону до VIII ст. не зазнали суттєвого політичного впливу від держав-носіїв «світових релігій». Численні зображення кинджалів з однією Р-подібною лопаттю на ребрі піхов є на стінних розписах об'єкта VI приміщення 1 Пенджикента (рис. 5, 1—4; Дьяконов 1954, с. 119, таб. XXXVI—XXXIX) та розкопу 23 приміщення 1 Афрасіаба (рис. 5, 8—10; Альбаум 1975, таб. VI; Аржанцева 1987, рис. 2). Ці зображення дозволяють вважати подібні кинджали етнографічним елементом середньовічного чоловічого костюма согдійців і чаганіанців. Місцеві народи незначним чином переробили скіфо-іранську систему підвішування, яка дожила до раннього середньовіччя та використовувалася тільки для кинджалів, меч продовжували носити вертикально. Прямий генетичний зв'язок зі зброєю скіфського часу простежується від форм лопатей до розміщення клинка в піхвах разом з хрестовиною, що є особливістю скіфських акінаків і піхов, яку виявила А.І. Мелюкова. Вкладений у піхви акінак розміщався в них разом з хрестовиною (Мелюкова 1964, с. 62—63, таб. 17).

У розписах Афрасіаба є сцена, де чаганіанські послі підносять дарунки володарю Согда. Серед подарунків є прикраси, одяг і пояс, ідентичні тим, що мають самі послі, не вистачає тільки зброї. Перед зображенням змальованих вище фігур у розпису є вимоїна та на пошкодженій ділянці, на думку Л.І. Альбаума, могла поміститися ще одна фігура (Альбаум 1975, с. 21). На нашу думку, це фігура посла, який, імовірно, очолював процесію та підносив як дарунок меч і кинджал. Для нашого дослідження становить інтерес вертикальна система підвіски мечів послів. Вона відрізняється від класичної східної системи підвішування зброї (рис. 6, 5) наявністю одного-двох додаткових кріплень з одного/обох боків від повздовжньої скоби піхов (рис. 5, 5—7; 6, 6; Альбаум 1975, таб. XXIII, XXVII, XXIX; Аржанцева 1987, рис. 1). Більш ранні розписи Пенджикента точніше ілюструють таку ж саму систему, але через нереалістичність зображення форму лопатей встановити неможливо (рис. 5, 1—4). На нашу думку, подібна система підвішування виникла як логічне продовження ідеї використання намистинфіксаторів при вертикальному носінні меча. Розміщення однієї/двох лопатей з одного/двох боків від повздовжньої скоби піхов забезпечувало фіксацію зброї у заданому положенні на портупейному реміні. Ймовірно, подібна система

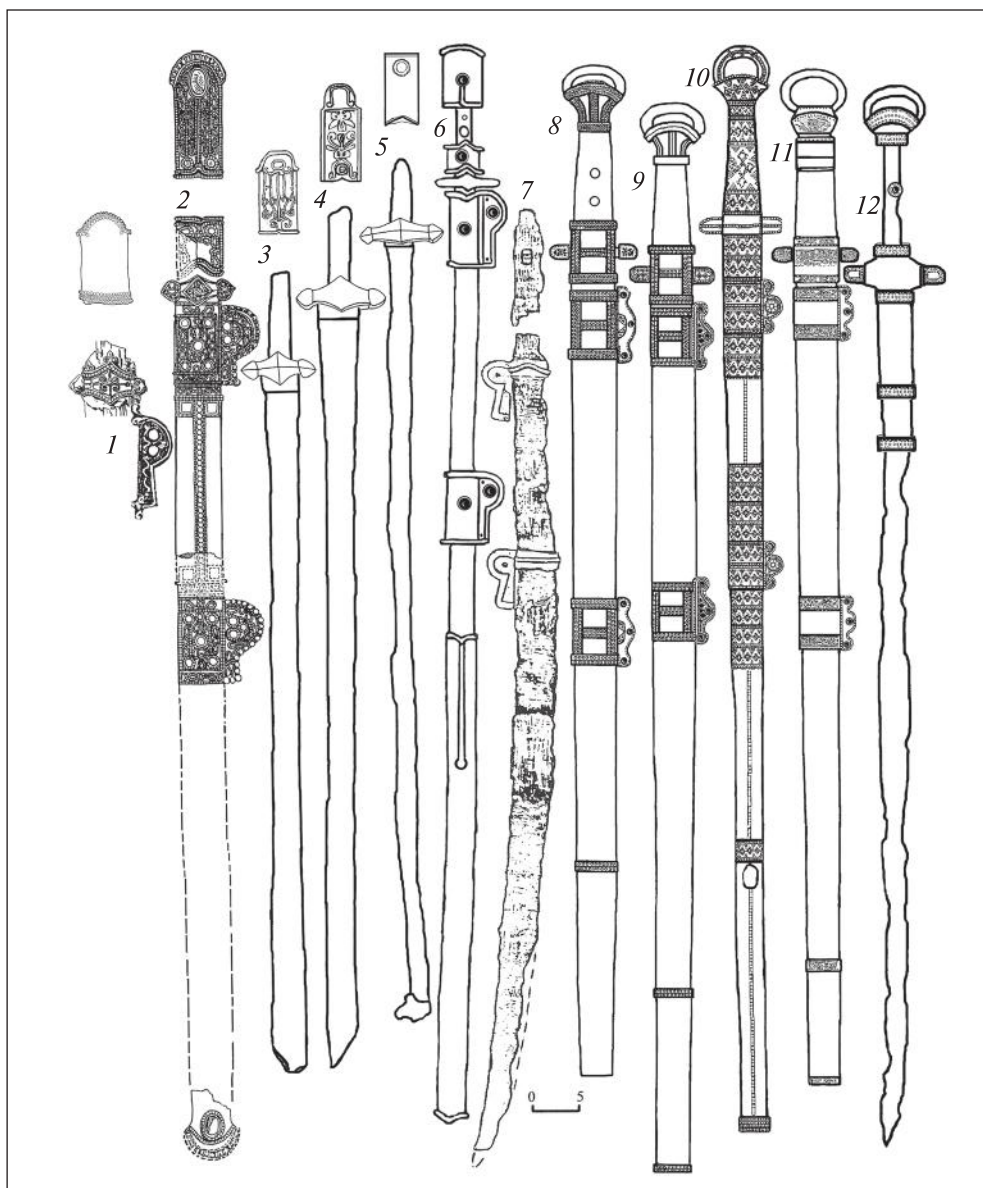

Рис. 4. Ранньосередньовічна довгоклинкова однолезова зброя кочовиків Центральної і Східної Європи: 1, 10 — Мала Перещепина (за: Комар 2006); 2 — Глодоси (за: Сміленко 1965); 3—5 — Вознесенки (за: Грінченко 1950); 6 — Дюрсо, поховання 248 (за: Дмитриев 2003); 7 — Іванча (за: Гавритухин 2001); 8 — Боча; 9 — Кунбабонь (за: Комар 2006); 11 — Кунагота; 12 — Кешкемет (за: Гавритухин 2001)

підвішування використовувалася для носіння нехарактерного для себельдинської культури меча, що виявлений у похованні з уроч. Пишта. Його піхви мають одну Р-подібну лопать, крізь яку пропускався портупейний ремінь, виходячи з наявності отворів у срібних обкладинках (рис. 3, 10; 6, 3). Знахідка датується авторами розкопок VII ст. (Воронов, Бгажба 1979, с. 68—69, рис. 1, 1). Можна припустити, що меч носився вертикально, а повздовжня скоба не збереглася. Зображення клинкової зброї з однієї лопаттю, окрім афрасіабських (рис. 5, 6, 7), відомі також у Китаї за керамічними статуетками

(з В-подібною лопаттю) з могили воєначальника сунської династії Чан-Шенга (рис. 6, 2). В-подібні лопаті на піхвах мечів з'являються у Китаї та Кореї у третій чверті VI ст. (Koch 1998, s. 574—578, taf. 73). А. Кох вважає їх варіацією Р-подібних (там само, s. 579—581).

Горизонтальний спосіб носіння клинкової зброї з Середньої Азії проникає до Ірану. Вперше у Сасанідів цей спосіб фіксується на рельєфі у гроті Так-і-Бустан, не раніше першої чверті VII ст., та пов'язується з тюркським впливом, а саме — зі збройними зіткненнями з ними (Masia 2000, s. 185—209, 217). Однак широкого розпо-

всюдження у Сасанідському Ірані ця система не набула. Датування клинків з Р-подібними лопатами піхов (там само, рл. 17—24; рис. 2, 8, 9) у системі іранських старожитностей ускладнена, тому що вони належать до категорії випадкових знахідок. Не дозволяють побудувати хронологічні викладки й зображення зброї з предметів торевтики (Амброз 1986, рис. 1, 8, 9, 12, 14). Сюжети та сцени на них настільки іконографічні, що зображена зброя повинна датувати виробу, а не навпаки. Таким чином, інновації в іранському клинковому озброєнні з'являються не раніше своїх центрально- та далекосхідних аналогів. Сказане вище не дозволяє на цьому етапі вивчення іранської зброї повноцінно використовувати її в еволюційних схемах.

У простеженні еволюційного ланцюга перетворень у ранньосередньовічній клинковій зброї важливе місце посідає питання про точне датування согдійських фресок палацу фрасіаб зі сценами прибуття посольства. С.А. Яценко прив'язав цю подію до 662 р. (Яценко 1995, с. 13—17; 2010), М. Мод аргументовано наполягає на тому, що вона могла відбутися тільки до 657 р. (Мод 1993, с. 32; 2002). Для нашого дослідження не важлива точна дата самої події. Важливо те, що на розписах зображено комплекти клинкової зброї різних народів середини — початку третьої чверті VII ст. У залі палацу зображено членів посольства з Чаганіану, Китаю (Східного Туркестану), Корей та Чача, а також согдійські придворні (представники Західнотюркського каганату). Чаганіанці озброєні кинджалами (рис. 5, 8—10) (горизонтальна система підвішування з однією Р- та однією D-подібними лопатами) і мечами (рис. 5, 5—7) (вертикальна система підвішування з однією чи двома допоміжними Р-подібними лопатами). Китайці (східні тюрки) озброєні кинджалами (ножами) та мечами (палашами) з кільцевими верхівками руків'їв, клинками з хрестовинами або без них (рис. 5, 11—13; горизонтальна система підвішування з D-подібними лопатами). Корейці мають тільки мечі (палаші) з кільцевими верхівками руків'їв, клинки мають хрестовини (рис. 5, 14, 15) (горизонтальна система підвішування з В-подібними лопатами). Согдійські придворні (західні тюрки) озброєні ножами (кинджалами) та палашами (мечами) виключно такими, що не мають кільцевих верхівок руків'їв. Усі клинки мають характерні хрестовини з ромбічним розширенням у центрі. Система підвіски комплекту зброї горизонтальна (двоточечна). Лопаті піхов: архаїчні П-подібні в ножа (кинджала) (рис. 5, 18), трьохарочні (рис. 5, 17) та Р-подібні (рис. 5,

16) у палашів (мечів). Аналіз зображень показує, що китайське та корейське клинкове озброєння не змінюється, у порівнянні з попереднім часом (рис. 2, 1—8), а тільки переходить повністю на горизонтальну систему підвішування (рис. 2, 11). Також привертає увагу факт співіснування різноманітних форм портупейних скоб (лопатей). Це може свідчити про те, що переваги у виборі форми тільки формувалися. З урахуванням зображень і археологічних знахідок клинкової зброї в Ірані (рис. 2, 8—10), Китаї (рис. 2, 11), Центральній (рис. 3, 4, 6—9; 4, 7) та Східній Європі (рис. 3, 1—3, 5, 10; 4, 1, 2, 6) масове розповсюдження Р-подібних лопатей на піхвах клинків логічно прив'язати до тенденцій моди, початок якої належить до другої чверті VII ст., пік припадає на всю другу половину століття, спад і вихід з ужитку форми — кінець VII — початок VIII ст. Характерна форма Р-подібних лопатей піхов розповсюдилася, на нашу думку, завдяки согдійцям і чаганіанцям. Зображення та нечисельні зразки зброї, що пов'язуються з регіоном Согда, показують розкішне оздоблення всього комплекту золотом і дорогоцінним камінням, що неминуче призводило до виникнення моди. Місцеві майстри перенесли свою традиційну форму Р-подібних лопатей як кинджалів з горизонтальною, так і мечів з вертикальною системами підвішування на нову тюркську горизонтальну систему підвішування клинкової зброї. Скоріш за все, ця інноваційна система в такому вигляді потрапила до Ірану, Китаю, Центральної та Східної Європи. Осіле населення Центральної Азії, з урахуванням розписів Пенджикента: об'єкти XXI, XXII (Беленицький, Маршак 1976, рис. 14; 18), приміщення 10 об'єкт XVI (Распопова 1965, рис. 5, 2—4; 6), на початок VIII ст. повністю перейшло на горизонтальну систему підвішування клинкової зброї.

Для розуміння змін у клинковому озброєнні кочовиків Східної Європи важливим фактом є наявність у Перещепинському комплексі Р-подібних лопатей від піхов (рис. 4, 1), які широко представлені в авар (рис. 3, 4, 6—9) та в «геральдичних» комплексах Північного Причорномор'я (рис. 3, 1—3, 5), а також двох принципово різних за конструкцією палашів (рис. 2, 12, 13; 4, 1, 10). Після відкриття грецьких літер на зворотному боці обкладинок руків'я (Львова, Семенов 1985, с. 79, рис. 3) перещепинського палаша з кільцевим верхів'ям (рис. 2, 12) його візантійське походження повністю стало очевидним. Серед комплексів кельгейського типу цей палаш є єдиною, унікальною знахідкою, що не визвала імітацій. Також

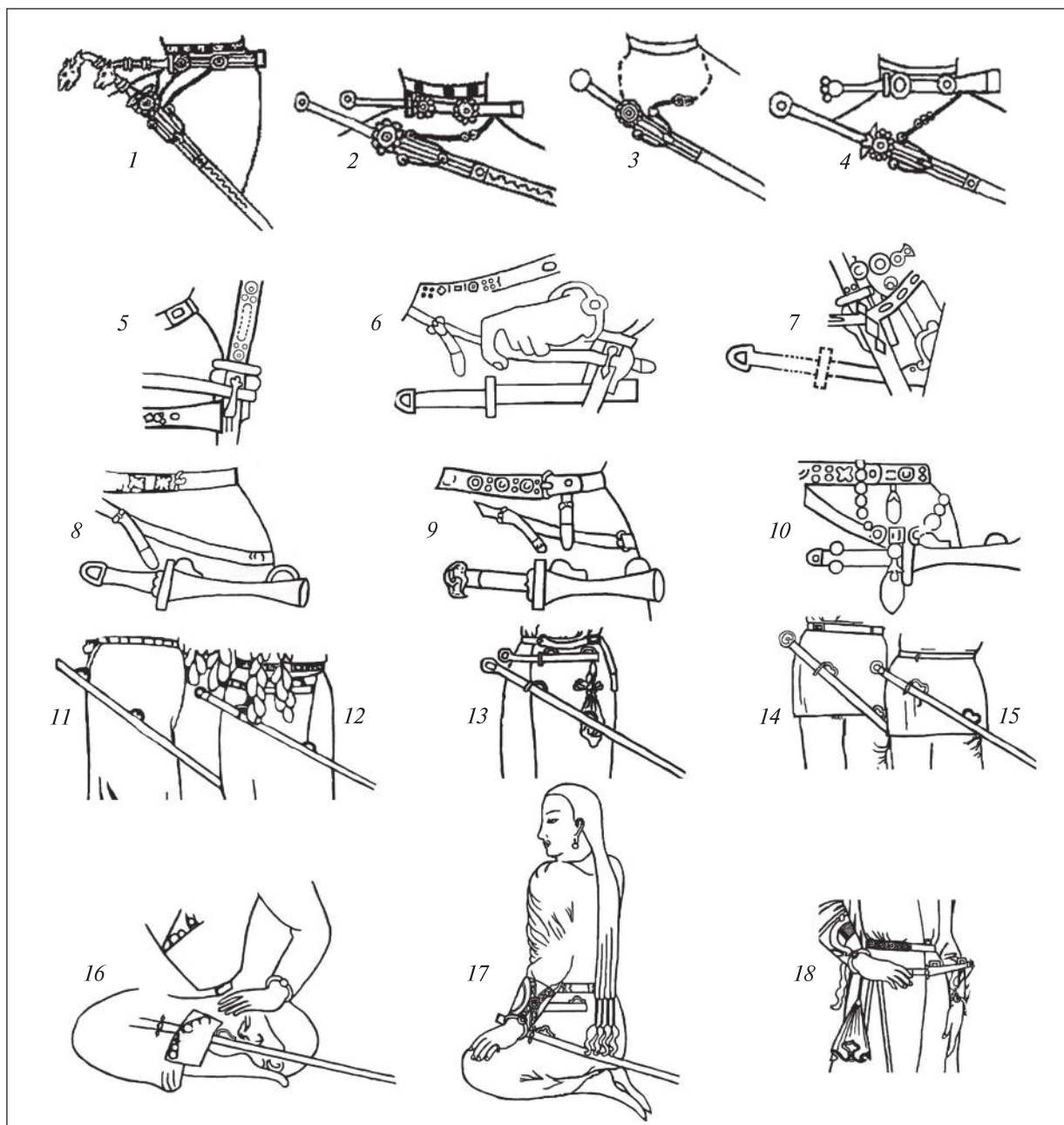

Рис. 5. Зображення клинкової зброї з настінних розписів пам'яток Середньої Азії: 1–4 — Пяджикент, об'єкт VI, приміщення 1 (1 — західна стіна; 2–4 — північна стіна); 5–18 — Афрасіаб (5 — фігура 9; 6 — фігура 11; 7 — фігура 15; 8 — фігура 2; 9 — фігура 3; 10 — фігура 4; 11–18 — відповідно фігури 10, 11, 14, 24, 25, 36, 42, 18) (1–4 — за: Дьяконов 1954; 5–10 — за: Аржанцева 1987; 11–18 — за: Альбаум 1975)

очевидно, що як прототип подібних клинків візантійці брали китайську зброю (як на рис. 2, 7, 11). В авар зброя з кільцевою верхівкою руків'я візантійського виробництва почала підкреслювати високий статус володаря. Ранні екземпляри з Бочі та Кунбабоня мають виразні ознаки візантійського виготовлення (рис. 4, 8, 9), пізніші з Кунаготи та Кешкемету являються імітуваннями (рис. 4, 11, 12). Отже, виникла мода на подібну престижну зброю та починається її копіювання (Комар 2006, с. 38). Виходячи з орнамен-

ту та техніки декору ефесів, клинки з Кунаготи та Кешкемету (Гавритухин 2001, рис. 47, 1 — 25) можуть датуватися не раніше випадіння вознесенського комплексу. Західно- та центральноєвропейська зброя з Р-подібними лопатями піхв (рис. 3, 4, 6–9; 4, 7, 11) походить з комплексів «середньоаварського» періоду. У Східній Європі такі само лопаті супроводжували клинки без хрестовин, що знайдені в комплексах геральдичного кола пам'яток: кургану 5 Виноградного, Уч-Тепе, Чапаївського та Сивашівки

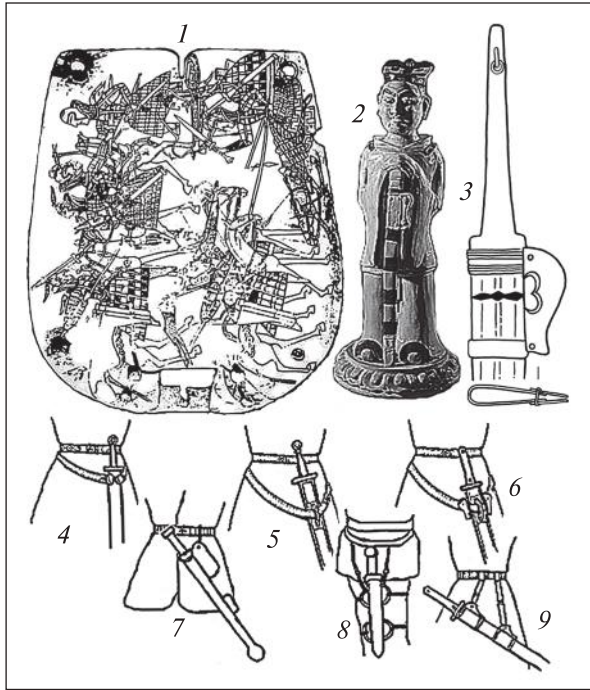

Рис. 6. Приклади клинкової зброї та способи підвішування її до пояса: 1 — кістяна пластина з кургану 2 Орлатського могильника (за: Пугаченкова 1987); 2 — статуетка з могили Чан-Шенга (за: сайтом Henan Museum); 3 — ефесна частина й обкладена сріблом Р-подібна лопать меча з уроч. Пишта (за: Воронов, Бгажба 1979); 4—9 — способи підвіски клинкової зброї (4—5, 9 — за: Nickel 1973; 8 — за: Симоненко 2010)

(рис. 3, 1—3, 5). Схожі лопаті входять до комплектів клинків, що мають у центрі хрестовин ромбічне розширення з комплексів келегейського типу (рис. 4, 1, 2, 6). У цих клинків було принципово нове співвідношення центрів ваги штаби й ефеса та інноваційна система балансування, відмінна від усіх відомих до них зразків зброї. Баланс клинків з геральдичного кола пам'яток виконувався за допомогою довжини руків'я та ваги його металевих частин (псевдохрестовини та верхів'я). Клинки з комплексів келегейського типу балансувалися за допомогою спеціальної обойми (маніпуляції з її розмірами), що була розміщена між штабою та хрестовиною. Окрім функції балансування, обойма змінювала співвідношення осей штаби й ефеса та створювала коліно, це була новітня прогресивна зброя. Ромбічне розширення у центрі хрестовин було потрібне для надійної фіксації на обоймі й обкладинках руків'я. Порівнюючи між собою клинкову зброю з комплексів геральдичного кола та келегейського типу, ми дійшли висновку про їхню культурну різноманітність. Виражена вона у змальованих вище конструктивних відмінностях і в семантичному навантаженні елементів ефеса. У залежності від кон-

фігурації кінцівок хрестовини визначався ранг володаря зброї (нами виділено дві групи клинків у середовищі авар, пам'ятках геральдичного кола, келегейського типу та в салтівській культурі). Разом з поясною гарнітурою статус кочовика у своєму середовищі в VII—VIII ст. підкреслював ефес його холодної зброї, що завжди був біля пояса та складав з ним єдиний нерозривний семантико-інформативний комплекс (Голубев, Голубева 2012). Треба відмітити, що відомості про рангове навантаження на різновиди холодної зброї збереглися у писемних джерелах Японії VII ст. Відповідно до книги «Іфуку Рей» за зовнішнім виглядом меча люди легко могли судити про соціальне положення його володаря (Баженов 2001, с. 21). Як сучасну аналогію можна згадати російську імператорську армію XIX—XX ст., у якій ефеси шашок командного та рядового складу суттєво відрізнялися.

Таким чином, сказане вище дозволяє нам говорити не тільки про часткову синхронність різних типів зброї європейських кочовиків, а і про не збігання територій їх розповсюдження у певний хронологічний проміжок часу. Згодом у східноєвропейських кочовиків продовження отримує конструкція клинкової зброї і система рангів, притаманна носіям, що залишили комплекси келегейського типу. У цій праці ми не аналізуємо інші відмінності між різними колами пам'яток другої половина VII ст., зокрема такими як поховальний обряд, наявність чи відсутність стремен у комплексах, відмінності в поясній гарнітурі. На цьому етапі дослідження ми свідомо обмежуємося розглядом тільки клинкової зброї, що має у своїй конструкції явні відмінності в різних номадських культурах Раннього Середньовіччя. Відмітимо лише дві обставини. Мода на Р-подібні лопаті піхов, як зазначалося вище, набирає обертів з середини VII ст. та, ймовірно, була занесена до Східної Європи новою хвилею кочовиків — носіями культури «геральдики» у зв'язку з початком процесу розпаду в 40-х рр. Західнотюркського каганату. Традиції геральдичного кола пам'яток Східної Європи знаходять своє продовження в Італії. Тільки так можна пояснити знахідки кинджалів з Кастель Тросино та К'юзі (рис. 1, 14) та палаша з Р-подібними лопатями для підвішування з поховання 102 Moggiene (рис. 3, 11). Сюжет оформлення псевдохрестовини, накладок і закінчення піхов палаша з цього комплексу має аналогії серед медальйонів Романівського поховання 1884 р. (Семанов 1985, рис. 2—4), а техніка нанесення орнаменту зближує цей клинок з мечем із Кунаготи

(Гавритухин 2001, рис. 52, 1а—1з). Таким чином, поховання з Італії може датуватися кінцем VII — початком VIII ст., що, в свою чергу, може свідчити про міграцію частини населення — носіїв культури геральдичного кола пам'яток — зі Східної до Західної Європи.

Перещепинський комплекс за набором інвентарю найбільш ранній серед кола келегейських. Клинок з ромбічним розширенням у центрі хрестовини та лопаті для підвищення, з урахуванням зображень Афрасіабу, відзеркалює розвиток клинкової зброї західних тюрків середини—третьої чверті VII ст. Хоча сам Перещепинський комплекс міг потрапити в землю не раніше початку останньої чверті вказаного століття. Ефеси клинків з келегейського кола пам'яток еволюціонують з часом, що простежується на зразках зброї з пізніших комплексів. Палаш з Перещепинського комплексу має хрестовину, яка за висотою приблизно дорівнює її довжині (рис. 4, 1). На клинку з Глодос уже помітна різниця у пропорціях у бік переваги довжини над висотою (рис. 4, 2), що стає ще більш очевидною у порівнянні з Вознесенською (рис. 4, 3—5) і салтівською зброєю. Спостерігається тенденція до «сплюснення» хрестовин. Такою нам вбачається відносна хронологія хазарської клинкової зброї. У Вознесенському куруці вперше простежується викривлення клинка (рис. 4, 5), а отже, з'являється перша археологічно зафіксована шабля. Огляд аварського клинкового озброєння показує, що прихід цієї групи кочовиків до Карпатської котловини не визвав появи та розповсюдження жодного різновиду клинкової зброї, що не була б відома в попередні часи. Показово, що авари навіть у середньоаварський період користувалися клинковою зброєю західноєвропейських типів (Гавритухин 2001, рис. 18). Також спостерігається використання архаїчної зброї (там само, рис. 50, 6, 11), яка виявляє аналогії серед ранішого, доаварського, матеріалу (рис. 1, 1; Хазанов 1971, таб. XIII, 5). Ймовірно, запозичення відбулося на Кавказі на шляху просування авар до Панонії. Завдяки появі на Балканах орди Аспаруха аварські старожитності не мають надійного хронологічного репера у вигляді монет, що карбовані після 680 р. (Гавритухин 2001, с. 149). Також очевидно, що попадання до авар нового різновиду холодної зброї — шаблі, що маркує початок II середньоаварського періоду, не могло відбутися раніше його східноєвропейських аналогів. Не знаходить пояснення і той факт, що аварські шаблі з'являються у вже сформованому, достатньо розвиненому вигляді без прототипів і перехідних зразків. Піхви шаблі з Іванчі мають Р-подібні лопаті, що свідчить про

те, що це один з найранніших зразків. Але хрестовина цього клинка не збереглася (рис. 4, 7; Гавритухин 2001, рис. 53, 1—3), що виключає більш точне датування шаблі. Відносно велику кривизну аварських шабел, на нашу думку, можна пояснити двома чинниками. Перший — усі аварські шаблі походять з інгумаційних поховань і збільшення кривизни клинка могло відбутися у зв'язку з корозією металу (прецедент — меч сарматського часу з Оленешть) (Симоненко 2010, с. 46). Другий — збільшена кривизна клинка могла з'явитися у процесі копіювання нового зразка зброї як наслідок візуального обману, що виникає у результаті поєднання у первинному виробі кривої полоси та викривленого ефеса. Таким чином, висновки Ч. Балінта, який відносив виникнення шабел у авар до часового проміжку між 558 і 670 рр. (Balint 1978, р. 184—186), та створена на цій основі теорія М.В. Гореліка, зведена до того, що легкі клинки з одним лезом імперії Хань Китаю у руках аварських племен, що преїшли до Європи, перетворилися на шаблю (Горелік 1995, с. 392—393), нині не підтверджуються.

Підсумовуючи наше дослідження, можна зазначити, що до середини VII ст. у середовищі ранньосередньовічних кочовиків на основі синтезу «степової» та «китайської» збройних систем намітилося три традиції оформлення ефесів клинкової зброї, що також мають стосунок до статусу володаря зброї. До першої традиції — «далекосхідної», або «китайської» (гр. I, тип I за: Голубев, Голубева 2012) належать клинки, що мають кільцеву верхівку руків'їв. Крім Китаю, така зброя використовувалася у Кореї, Східно-тюркському каганаті та частково в Согді. Опосередкована та перероблена Візантією ця традиція широко розповсюдилася у вищих прошарках суспільства Аварського каганату. Однак, за єдиним виключенням (Перещепинський комплекс), вона зовсім не затронула східноєвропейських кочовиків як геральдичного кола, так і носіїв пам'яток келегейського типу (навіть за часів перебування тих і інших у складі Західно-тюркського каганату). Друга традиція — «східноєвропейська», або «гуно-болгарська» (гр. I, тип II за: Голубев, Голубева 2012), і третя — «середньоазійська», або «тюрко-хазарська» (гр. II за: Голубев, Голубева 2012). Вони беруть свій початок від китайських зразків ще сарматського часу та характеризуються відсутністю кільцевих верхівок руків'їв. Еволюція «гуно-болгарської» традиції проходила шляхом переходу кочовиків до застосування палаша при збереженні схеми виконання ефеса під впливом кочовницької збройної традиції Східної Європи, що склала-

ся ще в гунський час. Перші дві традиції складають єдину лінію еволюції клинкової зброї та являють собою глухий кут у розвитку. «Тюрко-хазарська» традиція найцікавіша для вивчення. З моменту виникнення являє собою перспективну лінію розвитку клинкової зброї. Перетворення первинно протікали в середовищі західних кочовиків Центральної Азії. Після переселення до Східної Європи ця лінія розвитку зброї на основі конструктивних особливостей (обойма між хрестовиною та штабою) призвела до появи шаблі. Таким чином, хронологія східноєвропейської ранньосередньовічної довоклинкової зброї виглядає наступним чином:

клинки з Уч-Тепе, Виноградного та Сивашівки побутували з 40-х до 70-х рр. VII ст.; з кінця третьої чверті VII ст. і до кінця останньої чверті VII ст. побутували клинки подібні до глосоських і поховання 248 Дюрсо (нижчий ранг володаря зброї); палаші та шаблі вознесенських зразків — кінець VII — початок VIII ст. Осторонь стоїть перещепинський палаш (рис. 2, 13; 4, 1). Цей клинок хоч і потрапив у землю не раніше початку останньої чверті VII ст. та знайдено його у Східній Європі, проте він відзеркалює реалії озброєння тюрків у Центральній Азії Західнотюркського каганату часів розпаду середини — третьої чверті VII ст.

Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. — Ташкент, 1975.

Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // *Степи Евразии в эпоху средневековья.* — М., 1981. — С. 10—23.

Амброз А.К. Кинжалы V в. с двумя выступами на ножнах // *СА.* — 1986. — № 3. — С. 28—35.

Аржанцева И.А. Пояса на росписях Афрасиаба // *ИМКУ.* — Ташкент, 1987. — С. 92—114.

Атавин А.Г. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // *Культура евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* — Самара, 1996. — С. 208—264.

Баженев А.Г. История японского меча. — СПб., 2001.

Безуглов С.И. Позднесарматские мечи (по материалам Подонья) // *Сарматы и их соседи на Дону.* — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 169—193.

Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черты мировоззрения согдийцев VII—VIII вв. в искусстве Пенджикента // *История и культура народов Средней Азии (древность и средние века).* — М., 1976. — С. 75—89, 179—186.

Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Военное дело сяньбийских государств Северного Китая IV—VI вв. н. э. // *Военное дело номадов Центральной Азии в сяньбийскую эпоху.* — Новосибирск, 2005. — С. 80—199.

Боталов С.Г. Мечи и кинжалы гуннской эпохи // *Вооружение сарматов: региональная типология и хронология: доклад к VI Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории».* — Челябинск, 2007. — С. 114—123.

Воронов Ю.Н., Бгажба О.Х. Новые материалы VII в. из могильников Абхазии // *Проблемы хронологии памятников Евразии в эпоху раннего средневековья.* — М., 1979. — С. 67—71 (КСИА. — Вып. 158).

Габуев Т.А. Аланский всадник. Сокровища князей I—XII веков: Каталог выставки. — М., 2005.

Габуев Т.А. О культурной атрибуции золотых предметов из могильника Брут 1 в Северной Осетии // *РА.* — 2012. — № 1. — С. 90—99.

Гавритухин И.О. Хронология «среднеаварского» периода // *Степи Европы в эпоху средневековья.* — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 45—162.

Голубев А.М., Голубева И.В. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII—VIII ст. // *Археологія.* — 2012. — № 4. — С. 42—54.

Горелик М.В. Вооружение // *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: хазайство, материальная культура.* — М., 1995. — С. 382—398.

Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // *Археологія.* — 1950. — III. — С. 36—63.

Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX вв. // *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья IV—XIII века.* — М., 2003. — С. 200—206.

Дьяконов М.М. Росписи Пенджикента и живопись Средней Азии // *Живопись древнего Пенджикента.* — М., 1954. — С. 83—159.

Залесская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фоянкова Н.А. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. — СПб., 1997.

Засацкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.). — СПб., 1994.

Иессен А.А. Раскопки большого Кургана в урочище Уч-Тепе // *МИА.* — 1965. — № 125. — С. 153—192.

Казанский М.М. Пряжки раннесасанидской традиции в Северной Евразии // *Первобытная археология. Человек и искусство. Сборник к 70-летию Я.А. Шера.* — Новосибирск, 2002. — С. 193—197.

Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. // *Степи Европы в эпоху средневековья.* — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244.

- Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 245—374.
- Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII—X вв. — Харьков, 1987.
- Львова З.А., Семенов А.И. К проверке оснований реконструкции Перешепинского меча // АСГЭ. — 1985. — Вып. 26. — С. 77—87.
- Мелокова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Д1—4).
- Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. — 1955. — № 23. — С. 131—168.
- Орлов Р.С., Рассмакин Ю.Я. Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102—116.
- Пугаченкова Г.А. Образ кангюйца в согдийском искусстве. (Из открытий Узбекстанской искусствоведческой экспедиции) // Из художественной сокровищницы Среднего Востока. — Ташкент, 1987. — С. 56—65.
- Радюш О.А. Разрушенное «княжеское» захоронение эпохи Великого переселения народов в Курской области // Памятники Археологии (<http://www.archaeolog.ru/index.php?id=246>).
- Распопова В.И. Поясной набор Согда VII—VIII вв. // СА. — 1965. — № 4. — С. 78—91.
- Семенов А.И. Художественный металл Романовского погребения на Дону // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. — Л., 1985. — С. 90—101.
- Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. — СПб., 2010.
- Сміленко А.Т. Глодоські скарби. — К., 1965.
- Смирнов К.Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области // МИА. — 1959. — № 60. — С. 206—322.
- Уманский А.П. Погребение эпохи «Великого переселения народов» на Чарыше // Древние культуры Алтая и Западной Сибири. — Новосибирск, 1978. — С. 129—163.
- Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971.
- Яценко С.А. О точной дате и обстоятельствах прибытия посольств, изображенных на росписях Афрасиаба // Узбекистан — вклад в мировую цивилизацию. Бухара и мировая культура. — Бухара, 1995. — Вып. 3. — Ч. 1. — С. 13—17.
- Яценко С.А. Костюм на росписях VII в. Афрасиаба (Самарканда): датировка посольств, этническая принадлежность и социальный статус изображенных / (<http://www.formuseum.info/2010/10/22/print:page,1jacenko3.html>).
- Anazawa W., Manome J. The Problem on a Gold Dagger with Cloisone Decoration from Kerim-Lo, No. 14. Tomb in Iorjiu Korea // Kobunkadansou. — 1980. — № 7. — P. 245—278.
- Balint Cs. Vestiges archeologiques de l'époque tardive des Sasanides et leurs relation avec les peuples des Steppes // AAASH. — 1978. — XXX. — № 1—2. — P. 173—212.
- Bona I. Les Huns. Le grand empire barbare d'Europe IV—V e siècles. — Paris, 2002.
- Koch A. Überlegungen zum Transfer von Schwerttarg- und Kampfesweise im frühen Mittelalter am Beispiel chinesischer Schwerter mit P-förmigen Tregriemenhaltern aus dem 6.—8. Jahrhundert n. Chr. // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. — Mainz, 1998. — S. 571—598.
- Masia K. The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire // Iranica Antiqua. — 2000. — XXXV. — S. 185—289.
- Mode M. Sogdien und die Herrscher der Welt. Türken, Sasaniden und Chinesen in Historiengemälden des 7. Jahrhunderts n. Chr. Aus Alt-Samarqand. (Europäische Hochschulschriften. Reihe XXVIII. Bd. 162). — Frankfurt am Main, 1993.
- Mode M. Court art of Sogdian Samarqand in the 7th century AD. — Some remarks to an old problem - a web publication by 2002 // (<http://www.orientarch.unihalle.de/ca/afras/index.htm>).
- Nickel H. About the Sword of the Huns and the «Urepos» of the Steppes // Metropolitan Museum Journal. — 1973. — Vol. 7. — P. 131—142.
- Świątosławski W. Rola Awarów w rozpowszechnieniu w Europie azjatyckich form uzbrojenia // Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica. 23. — 2001. — T. I. — S. 75—85.
- Trousdale W. The Long Sword and Scabbard Slide in Asia. — Washington, 1975.
- Vallet F. Unetombe de riche cavalier lombard découverte à Castel Trosino // Mémoires-Association française d'archéologie mérovingienne. — 1995. — T. 9. — P. 335—349.
- <http://www.swordsofkorea.com>
- <http://www.hermitagemuseum.org>
- <http://www.metmuseum.org>
- <http://www.britishmuseum.org>
- http://english.chnmus.net/fortnightselection/node_5833.htm
- http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sword_mountings_from_Morriane,_Italy.jpg

Надійшла 08.09.2015

А.М. Голубев

ЭВОЛЮЦИЯ КЛИНКОВОГО ОРУЖИЯ КОЧЕВНИКОВ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В статье пересматривается механизм эволюционной схемы развития клинкового оружия по линии меч—палаш. Анализируется клинковое оружие кочевников сарматского, гунского и раннесредневекового времени и обосновывается трансформация одного вида оружия в другой посредством утяжеления узколезвийного меча за счет наращивания обуха на месте второго лезвия. На основе рассмотрения именно комплекта клинкового оружия (клинки и ножен) предлагается его хронология. У раннесредневековых кочевников на основе синтеза «степной» и «китайской» оружейных систем сложилось три традиции оформления эфесов оружия, имеющие отношение к определению ранга владельца клинка. Две из этих традиций являются тупиковой ветвью развития клинкового оружия. Эволюция третьей, посредством использования специальной детали между крестовиной и полосой для изменения соотношения осей эфеса и клинка, привела к появлению сабли. С учетом оружейных традиций, моды и хронологического распределения находок клинкового оружия предполагаются две последовательные волны кочевого населения в Восточную Европу в середине и в начале последней четверти VII в. как результат процесса распада Западнотюркского каганата.

А.М. Holubiev

EVOLUTION OF BLADE WEAPONS OF THE EARLY MEDIAEVAL NOMADS

The mechanism of evolutionary scheme of the blade weapons development from sword to backsword is reviewed in the article. Blade weapon of the nomads of the Sarmatian, the Huns, and the Early Mediaeval periods is analysed and the transformation of one weapons type to the other through making the narrow-bladed sword heavier due to the butt thickening at a place of the second blade is proved. Based on the analysis of exactly a set of blade weapons (blade and sheath) the author suggests its chronology. The Early Mediaeval nomads, based on the synthesis of «steppe» and «Chinese» arm systems, had three traditions of hilt shapes related to the determination of the blade owner's range. Two of these traditions are dead-end branch of blade weapons development. The evolution of the third, through the usage of a special detail between the cross and the stripe for changing the correlation between hilt's and blade's axes, led to the sabre's appearance. Taking into account arms traditions, fashion, and chronological distribution of the blade weapons finds, presumed are two consequent waves of the nomadic population coming into Eastern Europe in the middle and in the beginning of the last quarter of the 7th century as a result of Western Turkic Khaganate's collapse.